

УДК 340.12

<https://orcid.org/0000-0003-1050-6892>

DOI <https://doi.org/10.32703/2663-6352/2020-3-8-69-74>

Бурдоносова Марина Анатоліївна,

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри конституційного та адміністративного

права, Юридичного факультету

Інституту управління, технологій та права

Державного університету інфраструктури та технологій,

Київ, Україна

ПРАВОВИЙ ІДЕАЛІЗМ ЯК ФОРМА ДЕФОРМАЦІЇ ПРАВОВОЇ СВІДОМОСТІ

Анотація. Однією з форм суспільної свідомості, яка відображає ставлення суб'єктів правовідносин до чинного права та похідних від нього явищ - є правосвідомість, через яку відбиваються не тільки стан та характер правових відносин, а й тенденції їх змін. Правосвідомість (як суспільна, так і індивідуальна) є потужним фактором соціальних процесів, оскільки здійснює активний вплив на регулювання всього спектру життєвих інтересів суспільства та держави. Розвинута правосвідомість є необхідною умовою для усвідомлення цінності права та основою для його реального втілення в життя. Тому актуальним є дослідження даного явища, як важливої складової процесу реалізації норм права. Оскільки, навіть «найкращі» закони, детально розроблені та опрацьовані, не будуть повністю реалізовані, якщо рівень правової культури та правової свідомості низький.

Метою даної статті є дослідження явища суспільної свідомості на всіх її рівнях, визначення поняття деформації правосвідомості та її причин. Крім того одним із напрямків дослідження є вивчення питання правового ідеалізму як однієї з форм деформації правової свідомості населення та його структури.

Ключові слова: ідеалізм, правовий ідеалізм, правова свідомість, деформація правосвідомості.

Annotation. Legal consciousness is one of the forms of public consciousness, which reflects the attitude of the subjects of legal relations to the current law and its derivatives. It reflects not only the state and nature of legal relations, but also trends in their changes. Legal awareness (both public and individual) is a powerful factor in social processes, as it has an active influence on the regulation of the full range of vital interests of society and the state. Developed legal consciousness is a necessary condition for realizing the value of law and the basis for its actual implementation. Therefore, it is important to study this phenomenon as an important component of the implementation of law. Due to the fact that even the "best" elaborated laws, will not be fully implemented if the level of legal culture and legal awareness is low.

Legal consciousness structure consists of three blocks of elements: ideological, psychological and behavioral, which are closely related and are inseparable from each other. Depending on the degree of distortion or immaturity of the structural elements of legal consciousness, the following forms of its deformation are distinguished:

- *legal nihilism* - a negative attitude towards law;
- *legal infantilism* - immaturity or the presence of gaps in legal views and knowledge;
- *legal negativism* - skeptical attitude to the law, conscious disregard for the law;
- *legal fetishism* - exaggeration of the role of legal norms;
- *legal idealism* - a naive belief in the ability of the law to solve all existing problems, the lack of critical attitude to it.

The purpose of this article is to study the phenomenon of social consciousness at all levels, to define the concept of deformation of legal consciousness and its causes. In addition, one of the areas of research is to study the issue of legal idealism as a form of deformation of the legal consciousness of the population and its structure.

Key words: idealism, legal idealism, legal consciousness, deformation of legal consciousness.

Загальноприйнятю структуру правової свідомості складають три блоки елементів: ідеологічних, психологічних і поведінкових, які перебувають між собою у тісному зв'язку та є невід'ємними один від одного. Діяльність людини зумовлює формування її свідомості, психологічних процесів та якостей, які, в свою чергу, є умовою регулювання та адекватного виконання такої діяльності. Усвідомлення людиною права пов'язано з продукуванням його відображення із свідомості – у правосвідомість. Таким чином, правосвідомість необхідна щоб надати праву предметної оцінки на основі соціальної справедливості, практичного втілення та забезпечити дієве регулювання суспільних відносин.

Як зазначає І. А. Ільїн в своїй концепції про правове вчення, просте усвідомлення та втілення людиною певних норм не слід вважати правосвідомістю в широкому значенні, це скоріше «знання закону» [1, с. 314]. Практичне і теоретичне значення свідомості не стільки в тому, що це одна із форм відображення і вираження речей та явищ, а в тому, що наша свідомість – в даному випадку, у формі правосвідомості – не лише відображає об'єктивну дійсність, але й створює її.

Сучасні процеси перетворень у політичній, економічній, соціальній, культурній сферах життя суспільства, значно впливають на правосвідомість суб'єктів таких відносин. С. С. Бульбенюк зазначає, що «для масової суспільної свідомості в Україні характерним є феномен маніхейства, який виявляється в абсолютизації начал «добра» і «зла» в осмисленні світу, в культивуванні постійно діючої напруженості всередині суспільства. Розповсюджується менталітет «не громадянськості», індіферентного ставлення пересічного українця до системних інституційних трансформації, характерним виявляється соціопсихічний феномен гіпертрофованого песимізму» [2, с. 284]. Це підтверджують і дані соціологічного моніторингу суспільства за 2019 рік: 61,2 % опитаних вважають, що в Україні не забезпечується дотримання прав та свобод людини; не вистачає стабільності в державі та суспільстві вважає 72,2 % опитаних; політичну ситуацію як «напружену» визначили 60,4% [3, с. 415–420]. Зазначимо, що вказані відсоткові дані суттєво не змінюються протягом останніх 10 років.

На тлі сучасної світової епідеміологічної та фінансової кризи песимізм та протиріччя в середині суспільства лише посилюються. Поглиблюється

соціополітичний та ціннісний розкол між управлінською, політичною елітами й основною масою населення, в результаті чого сформувалося двополярне суспільство, частини якого функціонують майже в автономному один від одного режимі. Результати опитування показали, що Уряду цілком довіряють лише 2,1% респондентів, Верховній Раді – 1,8%, Президенту – 12%, поліції – 1,4%, судам – 1,5%, прокуратурі – 1,2% [3, с. 459-461].

Водночас громадянське суспільство поки що не стало чинником тиску на еліту в напрямі розбудови правової держави. Так, за даними моніторингу 2019 р., 82,7% громадян України не є учасниками жодної громадської, політичної організації чи руху. Водночас благодійним фондам і громадським організаціям переважно або цілком довіряли більше третини (38%) громадян. Щодо розуміння завдань розвитку та перетворень у нашому суспільстві, то, за даними останнього моніторингу, більше половини (55%) населення наголошує на нагальній потребі зниження рівня корупції, близько половини (50,9%) – забезпечення рівності всіх перед законом і більше третини (38%) – дотримання гарантованих конституцією прав і свобод людини [3, с. 191].

У науково-правовій літературі проблему деформації правової свідомості досліджували такі вчені як Ю. В. Александров, Б. А. Барбуков, С. С. Бульбенюк, В. І. Гойман, І. А. Ільїн, Ю. Ю. Калиновський, О. В. Косаревська, Л. Г. Кумикова, П. І. Новгородцев, В. В. Мухін та інші. Поширеною є думка, що функціонування правосвідомості є складним соціальним утворенням і прямо залежить від домінуючих у суспільстві поглядів, ідей та почуттів. У кожного суб'єкта правових відносин поєднуються риси: суспільної (загальні особливості правової свідомості притаманні конкретній історичній добі); групової (риси, пов'язані з належністю людини до певної соціальної групи); та індивідуальної правосвідомості (індивідуальні риси, зумовлені вихованням, особистим досвідом та особливостями життя індивіда). Підтримуючи зазначений науковий підхід, автор пропонує визначати деформацію правосвідомості як комплекс негативних змін правової свідомості, що зумовлені навколишньою юридичною дійсністю, при якому у його носіїв формуються ідеологічні і психологічні стереотипи, що виражають негативне, упереджене ставлення до діючого права, виявляючись через поведінку та конкретні дії.

Як зазначає Л. Г. Кумикова, деформація правосвідомості можлива лише за наявності певного об'єму правосвідомості, а за відсутності такого говорити про деформацію неможливо. З іншого боку, жодна людина не може не мати правосвідомості, але вона може не знати про це [4, с. 72].

В залежності від ступеня викривлення чи несформованості структурних елементів правосвідомості виділяють такі форми її деформації:

- правовий нігілізм – сформоване (або таке, що формується) в суспільній, груповій та індивідуальній свідомості негативне ставлення до права, окремим сферам правового регулювання і юридичної діяльності, сумніви у справедливості, ефективності та силі права;

- правовий інфантилізм – несформованість або наявність прогалів у правових поглядах та знаннях, часто виникає через самовпевненість у власній відмінній юридичній підготовці або через недостатній рівень системного засвоєння індивідом і соціальною групою правових норм, цінностей, понять та зразків поведінки у

правовій сфері, а також є результатом безвідповідального, байдужого відношення до вимог правових приписів. Характеризується правовою незрілістю особистості, підвищеною навіюваністю, несамостійністю, незрілістю почуття обов'язку та відповідальності [5, с. 712];

- правовий негативізм – скептичне ставлення до права, повна зневіра в його потенційних можливостях, усвідомлене ігнорування вимог закону. Таке заперечення може мати явні або приховані форми прояву, викликані, у кожному конкретному випадку, різними мотивами: від політичних до зухвалої впевненості у власній безкарності;

- правовий фетишизм – перебільшення ролі юридичних норм у виконанні соціально-економічних, політичних та інших завдань, без урахування їх реальних можливостей;

- правовий ідеалізм – наївна віра у здатність закону вирішити усі існуючі проблеми, безумовне прийняття права та відсутність критичного ставлення до нього. Його ми розглянемо у даній статті детальніше.

Окремо виділимо точку зору В. Б. Ткаченко, який відносить правовий інфантізм, правовий фетишизм та правовий ідеалізм не до форм деформації правосвідомості, а до ідейно-психологічних факторів впливу на свідомість та поведінку людей у суспільстві, які шляхом деформації сфери правового знання, руйнування правових настанов, принципів та переконань, у кінцевому рахунку, сприяють формуванню правового нігілізму [6, с. 13].

У сучасних умовах втрати довіри до права чималу шкоду процесу становлення правової держави та утвердження правових цінностей приносить правовий ідеалізм. Він характеризується наявністю специфічних цінностей, які не відповідають (чи неповністю відповідають) цінностям і нормам права.

Видання значної кількості законів та підзаконних актів, перевищення значення нормотворчості в правовому регулюванні, нехтування одними цінностями права заради інших, заміна «старих» ідеалів «новими» без дотримання принципу спадковості в праві, призводить до деформації в свідомості населення. М. І. Матузов, розглядає правовий нігілізм та правовий ідеалізм, як «дві сторони однієї медалі» [7, с. 4].

Правовий ідеалізм має власну, відмінну від інших, форму деаксіологічної правової свідомості та внутрішню природу, особливості якої формують його зовнішнє вираження [8, с. 54]. В основі даного явища лежить особливий вид відношення до правових цінностей та до права в цілому. Це ставлення не можна назвати негативним, навпаки, воно спрямоване саме до цінностей права. Однак, таке відношення будується на перебільшенні та власному розумінні аксіології права і свого місця в процесі досягнення цілей та завдань правового регулювання. Дана ситуація призводить до того, що у суб'єкта, в якого переважає така наукова позиція, формується власна шкала цінностей, які не відповідають правовим.

Основу правового ідеалізму складають правові ідеали-гіперболи, перед якими в свідомості людини всі інші «нормальні» цінності втрачають своє значення. Вони виникають, коли суб'єкт ідеалістично чи фанатично ставиться до однієї з існуючих в суспільстві цінностей, надає їй статус особливої важливості і перетворює у «надцінність», нехтуючи рештою та руйнуючи загальноприйнятну ієрархію. Отже, перебільшення значення будь-якої цінності та надання їй надціннісної ролі

призводить до правового ідеалізму. Причому особливості конкретних форм даного явища залежить від того, яка саме цінність гіперболізується. Тому можна виділити наступні форми правового ідеалізму:

Перебільшення інтересів одних учасників суспільних відносин (класових, партійних, регіональних, тощо) відносно інтересів інших. Гіперболізація своєї позиції призводить до формування ідеалістичного правового волонтаризму. Волонтаризм (від лат. *voluntas* – воля) – ідейно-теоретична позиція і суспільно-політична практика, що ґрунтуються на суб'єктивістській волі людини як вирішальному факторі соціального розвитку, для якого властиве неврахування реальних умов, специфіки та можливостей розвитку суспільства на певному етапі, сваволя, ігнорування тенденцій історичного розвитку та об'єктивних умов дійсності [9, с. 515]. У даному випадку такою об'єктивною умовою є узгоджувально-інтеграційна цінність права, яка погоджує та об'єднує інтереси різних суб'єктів правових відносин. Існує безліч прикладів сьогодення, коли посадові особи в своїй діяльності не рахуються з правами людини та громадянина, а це означає, що узгоджувально-інтеграційна цінність права в юридичній свідомості деформується, тобто відбувається деаксіологізація правової свідомості. Крім того, правовий волонтаризм може проявлятися як форма правового ідеалізму, а також як вираз нігілістичних тенденцій у правовій сфері, тому це явище є досить небезпечним за рахунок своєї подвійної природи.

Другою формою правового ідеалізму є ідеалістичний формалізм (франц. *formalisme*, від лат. *formalis* – складений за формою) – беззастережне дотримання правил, букви закону, надання переваги їх зовнішній формі, нерідко за рахунок внутрішнього змісту, творчого розуміння та застосування [10, с. 298]. Ідеалістичний формалізм складається в професійній юридичній сфері, в діяльності законодавців, прокурорів, суддів, слідчих, керівників державних установ. Мова йде про особливе відношення людини до зовнішньої форми права, тобто до закону, підзаконному акту, тощо. Таке відношення засноване на перебільшенні значення правових моделей, процедур, формулювань на шкоду іншим цінностям права. Як зазначав С.С. Алексеев, не можна перебільшувати можливості норм права [11, с. 65]. Правовий формалізм може знаходити вияв у виданні великої кількості «непотрібних» правових актів, створенні умов, які призводять до тяганини, втрати змісту діяльності та зниження рівня поваги до правової норми. Таке ототожнення права з його формою (законом, указом, директивою, інструкцією, тощо) відриває його від загальносоціальних цінностей: справедливості, свободи та рівності.

Найбільш відомою формою правового ідеалізму є гіперболізація значення одного з інструментів правового регулювання: законотворчості, адміністративної, наглядової, правоохоронної або іншої діяльності. Розглядається зв'язок правової свідомості з принципом збалансованого використання різних засобів та методів правового регулювання. Оскільки право має інструментальну цінність, то кожний засіб, який воно використовує в механізмі правового регулювання, займає власне місце та виконує відведену йому роль. Надмірне використання одного з таких інструментів призводить до розбалансування правового регулювання, робить його кособоким та тягне за собою негативні наслідки для всієї системи.

Існує думка, що для розв'язання усіх найгостріших проблем суспільства досить прийняти необхідні закони, але без відповідного, продуманого механізму

реалізації, вони не діють. У результаті чого відбувається розчарування в законах, зневіра в їх реальній силі, що призводить до такого явища, як правовий нігілізм. На цьому прикладі можна ще раз простежити зв'язок між правовим ідеалізмом та правовим нігілізмом, ці явища тісно пов'язані, є формами деформації правової свідомості, існують в суспільстві паралельно та одне завжди призводить до іншого.

Четвертою формою правового ідеалізму є безумовне прийняття права та відсутність критичного відношення до нього. Право сприймається безапеляційно, правові норми набувають беззаперечний характер, а дії державних службовців не обговорюються, та не підлягають конструктивному аналізу. Все це гальмує розвиток права, ігнорує об'єктивні умови історичного розвитку держави і суспільства, призводить до накопичення та використання правових норм, що не відповідають умовам дійсності.

Отже, правовий ідеалізм є складним суспільно-правовим явищем, в основі якого лежить особливий тип відношення до права та до його аксіології, характеризується гіперболізацією і перебільшенням ролі окремих правових цінностей, має ряд специфічних форм та цілий комплекс зовнішніх і внутрішніх причин виникнення і поширення.

Література:

1. Ильин И.А. Философия Гегеля, как учение о конкретности Бога и человека. М.: «Наука», 1994. 544 с.
2. Бульбенюк С.С. Українська ментальність та соціально-політична ситуація в Україні. Українознавство – наука самопізнання українського народу: Матеріали Х щорічної Міжнародної науково-практичної конференції 18-20 жовтня 2001 р. Загальна ред. Кононенко П.П. Київ: НДПУ, 2001. С. 284-290.
3. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ, Інститут соціології НАН України, № 6 (20), 2019. 517 с.
4. Кумыкова Л.Г. Правовой нигилизм в сфере прав человека как форма деформации правового сознания: дис. ... кандидата юр. наук: 12.00.01. Нальчик, 2006. 189 с.
5. Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ, 2003. Т. 2, 744 с.
6. Ткаченко В.Б. Правовой нигилизм : автореф. дис. на получение научн. степени канд. юр. наук : спец: 12.00.01 «Теория и история права и государства; история правовых учений». М., 2000. 156 с.
7. Матузов Н.И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали». Правоведение. 1994. № 2. С. 3-23.
8. Марченко Д.Э. Правовой нигилизм, правовой идеализм и правовой инфантилизм как формы деаксиологического правового сознания: Монография. Самара. Научно-технический центр, 2006. 113 с.
9. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ, 2003. Т. 1, 672 с.
10. Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко та ін. Київ, 2003. Т. 6, 768 с.
11. Алексеев С.С. Избранное: наука права. Общесоц. проблемы. Публицистика. М.: Статут, 2003. 479 с.